

ТЫВАНЫҢ СОҢГУКЧУЛАРЫНГА

Тыва Республиканың политиктиг партияларының, хой-ниити каттыжыышкыннарының удуртукчуларының КЫЙГЫРЫЫ

Бистер, Тыва Республиканың политиктиг партияларының, хой-ниити каттыжыышкыннарының удуртукчулары Тыва Республиканың Конституцияның төлөвилелин чурттагыч чонга таныштырары-биле холбаштыр силерге меделел кылып кыйгырарывис болза.

Тываның тоогүзүнде харысалгалыг үе келген. Тыва Республиканың хой националдыг чонун конституция чорудулгазының хогулдезин улуг сонуургал-биле хайгааран турар. Ол дээрже кымга-даа элдегит эвес болушкундур. Кандыг Конституция хүлээн алдынган турарында XXI чүс чылда болган үшкү муң чылда Тываның хогулдезин улуг чергезин-биле хамааржыр.

Кол сорулганың бирээни, а чогуу-на республиканың үндэсин Хоюлузунун чүүлдеринин Россия Федерациязының Конституциязынга дүгжүүшкүнү хандырышын турар дээрзин сеткил ханыышкын-биле меделел тур бис. Тыва Республиканың Конституциязының төлөвилелин күрүне эрге-чагыргазының феде-

ралдыг органнарына юридиктиг холчок хынамчалыг экспертизаны эрткен. Россия Федерациязының үндэсин Хоюлузунун конституциялыг карышкартар ында чайлаттырган. Бирги ээлчегде социал-экономиктиг сорулгаларын шийтирлээринче, хамаатыларның амьдырал-чуртталгазының дөңсөөнү бедидеринче угланышкын кылдыган, Тываның Россия Федерациязынга туружу чиге тодараттынын турар. Кижиниң эргелерин болган хосталгаларын камгалап турар күштүг болуп турар Конституцияның идеяларының боттанышкынының, XXI чүс чылдың эгезинде эрге-хоюлдулук күрүсүн, хамааты ниитилелди болган чоңтук рынок экономиказын тургузарының чайгылыш чогу хевээр камгалагынын артын турар.

Массалыг информация чепсектеринге Тываның Конституциязының төлөвилелин парлаанын-биле холбаштыр Тыва Республиканың Президентинин соңгукчуларга Кыйгырынын деткин тур бис. Тыва Республиканың Конституциязының төлөвилелин-биле

кичээнгейлиг таныжарынары, апаа холбаштыр боттарынарың сапал-опалдарынары салып, Тыва Республиканың Конституция комиссиязының секретариадын болган республиканың массалыг информация чепсектерин дамчытыр сапалдарынары кирирлерин силерден улуг бузурел-биле дилеп тур бис, хүндүлүг хадумалар.

Силеринг политиктиг идепкейлерге болган хамааты бышкан чорууларга бузуреп тур бис.

“Солидарность” — “Демнежилге” соңгулда О. ПЕТРОВ.

“Яблоко” ниитилел-политиктиг каттыжыышкынның Тыва регионал салбырында В. ТАВБЕРИДЗЕ.

ТР-ниң Сайгарлыкчылар човүлелинде А. ЛОПАН.

РФКП Кызыл хооромунда С. ГРИГОРЬЕВ.

ТР-ниң Аппыктар элчилеринде А. ОЧУР.

Россияның Аграр партиязының Тыва регионал салбырында Н. АЛДАЧИ.

Редакторнун колонказы

“ШЫН” —

тиилекчилеринге

Үе-шаг удаар эвес, чаа 2001 чыл үнүп келгени бо. Чаа чыл-биле кады бистин хоочун солунувустун эрги чылда номчукчуларынга чаа чагыдып алычкылар немешкеннге өөрүп, январь 1-нин сан-чуралга-биле тиражывыс 5343 болганы “Шыны” тыва чонунун шыңчызын демдегелес аргажок Ыңчангаш солунун улуг эвес коллективинин мурунундан Силер бүгү номчукчуларывыска, тыва чоңууска аас-кежикти, амьдырал-чуртталгаларга бүгү-ле эки чүүлдерин күзеп, үлө-херээр бүдүп-ле турар болзун деп йөрөп олур мен. Бистерге, солун ажылдакчыларыңа кол-ла чүүл номчукчуларывыска шынарлыг, литертурлуг дыл-биле бижитинген материалдарыңа белеткээр. А оон утка-шынарыңа эки, багайын түшүп-деңзигүдээр Силерин эргелерде, номчукчу Номчукчуларывыс саны хой болуп бар чыдары дээрже бистин ажылывыстың “чүгүртөп” олурары ол деп билер апарар Ыңчангаш Силеринг чагыдылгы кылып алырлардан бистинг ажылывыстың түшүп-деңзигүдээр дээрзин чугааласкадым.

Ийе, үе берге, кижилер, өг-бүлө бүрүзү чагыдылгалыг болуру “арышкылыг”, чүгүдээр-дарының пособиенде чурттап олурарлар хой-ле болбай. Бо талазы-биле үлө-ажылдарын чер-челдерде почта ажылдакчылары, хой-ниити тардыкчылары кылып Ыңчангаш бирги черин кымга-даа тывыспас деп редколлегия шийтирлээн.

Эрткен чылын “Шын” солунун бир дугаар үндүрүлгезин чырыкче үнгенден бээр 75 чылын демдегел эрттирген бис. Юбилейлик чылда бо 2001 чылда эң эки чагыдылгалыг кожуун деп конкурсту почта салбырларының аразыңа чарлаан турган бис. Оон кол негелдери 1000 экземплярдан хой чагыдылгалыг почта салбырыңа бирги черин тысыры көрдүнгөн турган. Кайы-даа кожуун 1000 экземпляр чедирбээр.

Эрткен чылдың тилекчилерин Чоон-Хемчик (даргазы О.Б. Монгуш), Улуг-Хем (даргазы В.С. Куулар) почта салбырлары тус-тузунда 716-700 экземпляр “Шыны” чагыткан, ийги черже үнген. Бо ийи кожууна редакция 800-800 рубль акша шаңгалып тыспып тур.

А үшкү черин Бай-Тайга (даргазы К.Х. Маадыр), Сүт-Хөл (даргазы О.Б.С. Монгуш) почта салбырлары тус-тузунда 575-568 экземпляр “Шыны” чагыткан, 600-600 рубль-биле шаңгалган.

Бо чылгы чагыдылга эрзинчилеринг идепкейлиг киришкен редколлегия өөршөп көрөш (438 экземпляр), тускай мааткал 400 рубльды шаңгал кылдыр берген.

“Шын” солунун шаңгалы дээр улуг ажылдарын чурттап кожуунарың почта салбырларыңа редакция коллективин байыр чедирип, моон-да сонгаар кады ажылдарыңа чалап тур бис.

Кижилер медегелдиг солун, сеткүү, информация чепсектер күжү-биле сайзыраппас чүве болза, мугудай, кандыг-даа чүүлге сонуургал чок болу бээр деп чүве билдирип. Ырак кожуунарыңа телевидение дамчыдылгалары чепселер турар, а радио кожуунарыңа хамаанчок, Кызыл хоорайны чамдык микрорайоннарында безин чок болбай Ыңчангаш тут-тунар кол-ла чүүл солун Тыва чоңуусу арга дараже сундукпай, бот билгилерге-жилгилер сайзырадып чурттап амьдыраары-биле ажылдарын чер-челдерде суму, хоорай, кожуун чагыргалары чорудары чугула апарган. Барыын-Хемчик чурттагыч чон талазы-биле улуг кожуунарың санында кирип-даа турар болза, “Шыны” чүгүл 180 экземплярны чагыткан. Апаа коорде, ырак даа, эвээш даа чурттагычтыг деп санаарывис кожуунарың Мон-Чу-Тайга (201 экз.), Тожуну (123 экз.) чагыдылгалыг чүгүдээр болуру бо кожуунарыңа чагыдылга моон сонгаар улугда бээринге бузуреливис улуг.

Өвүр, Кызыл кожуун нарынын почта салбырларыңа чүгү Кызыл хоорайда кады каан Ыңчангаш ол кожуунарың чурттакчылары солуну чүгү Кызылдан алып. А ол дээрже чагыдын

алыкчыга улуг түрөгдөл, чүгү дээр почта чедирлээни суурларга неделя-неделээ-биле чепселер турар. Уезип эрткен меделеринг ажы чүт? Өвүр, Кызыл кожуун нарынын Кызыл хоорай шунту каттай чүгүл 457 экземпляр “Шыны” чагыткан. Устунде кожуунарың чагырга даргалары бо айтырышты аде көрүп ооронуп көрө кандыгыл. “Ботун хойлени ма-га-ботка чок” дээр болгай. Чаа меделди ол үезинде, ол шагында, ол минуталында дыңаарга, номчукчу солун, дээштин, а бир хун эрткенде ол апаа бир хоозун состер апарар Ыңчангаш чер-челдерде почта салбырлары чонга солуну үезинде чедир дээр дээр ажылдары күзеп-деңзигүдээр чаларыңа чалап турар болза, “Шыны” чүгүл 180 экземплярны чагыткан. Апаа коорде, ырак даа, эвээш даа чурттагычтыг деп санаарывис кожуунарың Мон-Чу-Тайга (201 экз.), Тожуну (123 экз.) чагыдылгалыг чүгүдээр болуру бо кожуунарыңа чагыдылга моон сонгаар улугда бээринге бузуреливис улуг.

Өвүр, Кызыл кожуун нарынын почта салбырларыңа чүгү Кызыл хоорайда кады каан Ыңчангаш ол кожуунарың чурттакчылары солуну чүгү Кызылдан алып. А ол дээрже чагыдын

Тилекчилерге база бүгү номчукчуларга Чаа 2001 чыл-биле байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды күздүң.

Светлана МОНГУШ.

Тыва Республиканың Президентин болган Чааа Бин Хем кожуун чагыргазының даргазы Валентин Байкараевич Ховенмейне оон авазы

Биче-кыс Айыр-ооловна ХОВЕНМЕЙНИН

мөчөөн-биле ханы кажыдылды илередип тур

Болуушкуннар

СУДЬЯЛАРНЫ ТОМУЙЛААН

“Тыва Республиканың чаргы чарар судьяларының дугайында” Тыва Республиканың Хоюлузунун 6 болган 7 чүүлдеринге дүштүр база чажыт бадылаашкыннарын түнелдерин суугар Тыва Республиканың Дээди Хуралының 2000 чылдың декабрь 27-де хүлээн алганы № 850-855 доктаалың суугар доктаатканы болза:

Кызыл хоорайның район судунун чаргы чарар судьязының албан-дужаалыга Анатолий Кууларович АРАКЧААНЫ;

Кызыл хоорайның район судунун чаргы чарар судьязының албан-дужаалыга Александр Ондарович БАРТАННЫ;

Каа Хем кожуунун (район) судунун чаргы чарар судьязының албан-дужаалыга Поллина Хураковна ДАДАРЫН;

Улуг-Хем кожуунун (район) судунун чаргы чарар судьязының албан-дужаалыга

Кара-оол Ховалыгович НУРСАТЫ;

Кызыл хоорайның район судунун чаргы чарар судьязының албан-дужаалыга Роланда Геннадиевна ИРГИТТИ;

Кызыл кожуунун (район) судунун чаргы чарар судьязының албан-дужаалыга Шолбац Төгүс-оолович ДОНГАКТЫ томуйлаан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентинин) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ доктаалдарга ат салган.

“РУСЬ—ИНДИЯ” АЖЫТТЫНГАН

Индияга кылган “Русь—Индия” деп 100 ажыг фото-чурек делгелгези Улусчу чогаалдыла бажынында ажыттыган. Ук делгелгези директору Лидия Дмитриевна Русеун бистин корреспондентивиске дыңатканы болза:

Кайгамчык, тывы-зыксыг чуртка тырттырган ол чурктардан кайган-даа катантаттыгымас Тималай-лары, ол дугаларын кижилерин, Улуг Бурганының амьдыралы-биле холбашкан ыдыктыг черлерин, Кулу шыназын, Лахол, Ладакты, Лех, Наггар, Калимпонг чикектиг, Рериктин Чырыы апарган

черлерин коор силер. Муруну Индияның бой-дузун, кижилеринин амьдыралын, а олышкан Даг-Алтайны, сорунгаан чар чаран бойдушту коор силер. Кайгамчык чараш откырткалары, ном, сеткүү, солуннары садып алынар!

“Ажыл-херек политиккада эвес, а кижилеринг

сагыш-сеткил харылзаа-зында болгай. Политиктиг сорбу быжык болбас, часты бээр. Чүрек сон турда, оон сорбузу улам быжыгар. Эрте-бүрүң болган тудум ыдыг сорбу улам чараш анаар Оңу “Русь—Индия” сорбу улам быжыг-лаар. Н.К. Рерих”

Алексей АИР.

ЭМЧИЛЕР ЧЫЫЖЫ

Чоокта чаа республиканың бүгү теранент эмчилеринг хуралы болуп эрткен.

Хуралга Сочи хоорайга болуп эрткен Россияның иммунолог эмчилеринг конференциязына киришкен келген Г.А. Романова, токсикология эмчелерге эмчелеринг М.К. Уйукай, кардиолог эмчилер В.В. Воворин база Р.Ч. Чылбас-оол олар кижиниң организмине арагынын хорашының дугайында база арагасананын ур-жуудан тыттыр аарыг-ларга хамаарыштыр боттарының илеткектерин пом-чаан

Новосибирск хоорайга болуп эрткен герантолог эмчилер съездининг делегаты, теранент эмчи Л.Н. Наскыл пазыдан кыраан-парга хамаарыштыр эмчи дузазын, ажаан-тежээр-риниң болган оларга ха-маарылга дугайында улуг хоорай нарын арга-дур-жулгазын эмчилерге та-ныштырган.

Татьяна КЫЗЫЛ-ООЛ, № 1 республика поли-клиникасында салбыр эргелекчизи.

ЧАРАШ КӨШТЕР ДЭЭШ

Декабрь 16-17 хүнелеринде Чоон-Хемчик кожуунун шыдыраага бирги чери дээр эр улус аразы-га маргалдаа болуп эрткен.

Маргалдаага ниитизин-биле 24 шыдыраачы ки-ришкен. Чыдыдемселдин түнелелинде бирги черин кожуунуң топ эмчелериниң эмчанын Орлан Сары-лар тилектеги болган. Ий-ги черин республика чер-

гелиг шыдыраачы Сергей Куулар алган. Үшкү черин хоочун шыдыраачы Док-пак-оол Куулар ээлээн.

Оон ыңай чараш көштерин болган чараш оюптарың көргүскөн ойнакчыларын судья коллективизы опзалан демдегелди

Тилекчилерин моорей-ниц деткиччилер Вера, Яков Ооржактар акша шаңгалы-биле шаңгаан.

ТР-ниң Ооредилге яма-зынын сайыдының хүлээл-гезин күүседип турар П.А. Морозов чаа сонгуткан рек-та-биле кады демниг ажал-дарын сүмелээн

Игорь ДАМДАК.

Декабрь 5-тин хүнелде Педагогикти-билгилер сайзырады институтун ректорун сонуур конферен-ция болуп эрткен. Апаа киржир ужурулук турган алды кордакчыларын үжү сонгул-даа киришпээн

Чажыт бадылаашкынның түнелелинде институтун

Давид ДАМДАК.

Театр уран чүүлү

УРУГЛАРГА

БЕЛЕК

Тываның В. Кок-оол аттыг хогуу-ни театр-ның артистери Чаа чыл, чаа чүс чыл база чаа муң чыл байырлалыг уткуштур уругларга кай-гамчык белекти соңгезен.

Н.В. Гогольдун “Ночь перед Рождеством” деп чогаалында үндүлдеп

тоолдургу, чараш ийиш чаштарга бараалгаткан (ре-жиссеру А.Кокорин). Чаа шинде театрынын орус, тыва артистери шунту кириш турары онзагай. А кол

рольдарда Андрей Кокорин, Ляна Ондур, Наталья

Ивановна олар чедииш-киниң ойнан турар. Ыланга аныяк артист

Ляна Ондурниң орус дыл-да теринин эки ойнан турарын демдегелезе чо-гуур. Оон аңгыда сиепа

касталгазы бо шинде шунт онзагай. Баудуг Чаа чыл бүдүүзү! Апаа театрың

чурукчузу Юрий Минаев чогаалдыкы чоруун кор-гүскөн чугаажок. Хорс-

граф Орлан Монгуштуң тургускан танцларың театрың артистери чинк,

чараш күүседип турар. Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

40 чыл бурунгаар Красноярскин уруп чүүл учуниезининг улустун хогуу-ни херекселдеринин салбырын дооскан, дом-рага ойнаар талазы-биле тускай эртемниң болганын кайып утундурар! Уениң

базымына херин бооп турарында чылдар эртери база дүрүдөөн чүп-дир. Ам пенсияда олур мен

Кады ооренин чораап эжим Бригад Дунчур хо-гуу-ни болурунда аңгыда, чурукчу, композитор бол-ду. Ооренин чораап оор-еничилеринг специалистер апарган. “Саян” ансам-блиде, култура албан чер-леринде оларның саны хой.

Улу чылын үден, Чылаң чылын уткуп тура, оор-дилге черип кады дооскан

чавгыскурсечум Бригад Дунчурге, мен оорелин, амьдыралдың оруунче кириген башкыларымга, бодум оореткеним, куль-тура шунтумда ажылдап чоруур оореничилеримге бо үнүп келген чаа чылда байыр чедирин, бүгү-ле эжини күздүм!

Хувар КУЖУГЕТ. Шаган-Арыг хоорай.

Домрамны салбас мен

40 чыл бурунгаар Красноярскин уруп чүүл учуниезининг улустун хогуу-ни херекселдеринин салбырын дооскан, дом-рага ойнаар талазы-биле тускай эртемниң болганын кайып утундурар! Уениң

базымына херин бооп турарында чылдар эртери база дүрүдөөн чүп-дир. Ам пенсияда олур мен

Кады ооренин чораап эжим Бригад Дунчур хо-гуу-ни болурунда аңгыда, чурукчу, композитор бол-ду. Ооренин чораап оор-еничилеринг специалистер апарган. “Саян” ансам-блиде, култура албан чер-леринде оларның саны хой.

Улу чылын үден, Чылаң чылын уткуп тура, оор-дилге черип кады дооскан

чавгыскурсечум Бригад Дунчурге, мен оорелин, амьдыралдың оруунче кириген башкыларымга, бодум оореткеним, куль-тура шунтумда ажылдап чоруур оореничилеримге бо үнүп келген чаа чылда байыр чедирин, бүгү-ле эжини күздүм!

Хувар КУЖУГЕТ. Шаган-Арыг хоорай.

Домрамны салбас мен

40 чыл бурунгаар Красноярскин уруп чүүл учуниезининг улустун хогуу-ни херекселдеринин салбырын дооскан, дом-рага ойнаар талазы-биле тускай эртемниң болганын кайып утундурар! Уениң

базымына херин бооп турарында чылдар эртери база дүрүдөөн чүп-дир. Ам пенсияда олур мен

Кады ооренин чораап эжим Бригад Дунчур хо-гуу-ни болурунда аңгыда, чурукчу, композитор бол-ду. Ооренин чораап оор-еничилеринг специалистер апарган. “Саян” ансам-блиде, култура албан чер-леринде оларның саны хой.

Улу чылын үден, Чылаң чылын уткуп тура, оор-дилге черип кады дооскан

чавгыскурсечум Бригад Дунчурге, мен оорелин, амьдыралдың оруунче кириген башкыларымга, бодум оореткеним, куль-тура шунтумда ажылдап чоруур оореничилеримге бо үнүп келген чаа чылда байыр чедирин, бүгү-ле эжини күздүм!

Хувар КУЖУГЕТ. Шаган-Арыг хоорай.

Домрамны салбас мен

40 чыл бурунгаар Красноярскин уруп чүүл учуниезининг улустун хогуу-ни херекселдеринин салбырын дооскан, дом-рага ойнаар талазы-биле тускай эртемниң болганын кайып утундурар! Уениң

базымына херин бооп турарында чылдар эртери база дүрүдөөн чүп-дир. Ам пенсияда олур мен

Кады ооренин чораап эжим Бригад Дунчур хо-гуу-ни болурунда аңгыда, чурукчу, композитор бол-ду. Ооренин чораап оор-еничилеринг специалистер апарган. “Саян” ансам-блиде, култура албан чер-леринде оларның саны хой.

Улу чылын үден, Чылаң чылын уткуп тура, оор-дилге черип кады дооскан

чавгыскурсечум Бригад Дунчурге, мен оорелин, амьдыралдың оруунче кириген башкыларымга, бодум оореткеним, куль-тура шунтумда ажылдап чоруур оореничилеримге бо үнүп келген чаа чылда байыр чедирин, бүгү-ле эжини күздүм!

Хувар КУЖУГЕТ. Шаган-Арыг хоорай.

Домрамны салбас мен

40 чыл бурунгаар Красноярскин уруп чүүл учуниезининг улустун хогуу-ни херекселдеринин салбырын дооскан, дом-рага ойнаар талазы-биле тускай эртемниң болганын кайып утундурар! Уениң

базымына херин бооп турарында чылдар эртери база дүрүдөөн чүп-дир. Ам пенсияда олур мен

Кады ооренин чораап эжим Бригад Дунчур хо-гуу-ни болурунда аңгыда, чурукчу, композитор бол-ду. Ооренин чораап оор-еничилеринг специалистер апарган. “Саян” ансам-блиде, култура албан чер-леринде оларның саны хой.

Улу чылын үден, Чылаң чылын уткуп тура, оор-дилге черип кады дооскан

чавгыскурсечум Бригад Дунчурге, мен оорелин, амьдыралдың оруунче кириген башкыларымга, бодум оореткеним, куль-тура шунтумда ажылдап чоруур оореничилеримге бо үнүп келген чаа чылда байыр чедирин, бүгү-ле эжини күздүм!

Хувар КУЖУГЕТ. Шаган-Арыг хоорай.

Домрамны салбас мен

40 чыл бурунгаар Красноярскин уруп чүүл учуниезининг улустун хогуу-ни херекселдеринин салбырын дооскан, дом-рага ойнаар талазы-биле тускай эртемниң болганы

Кызыл хоорайда сайгарлыкчылардан болгаш хууда кижилерден 2000 чылда алган орулгалары дээш декларациялар хүлээп алырынын

биле доосаң, тускай эртсиң – инженер-механик.

кожун чагырганын бирин ордакчылы, бөчкөдөн май айдан

ДЕТКИКЧИ БӨЛҮК

БОЙДУСТУҢ ХОМУДАЛЫ

Сыннар кыры деслек черге
Сын чоргаар үчүп келген
Сөзүмдөн даа, ожаваан даа

Хылыш бистиг күштүг согун
Кычыктырбайн өдө халаан
Эрес чүрөк доктаай баэрге,
Энгимеден чүгдүп баткан

Ажай-буурул таңдыларда
Ак хар отчаан көстүп чыткан

Ажыг-шүжүг мунгаралдан
Арыг дээрин ыглап турду

Күжүр ынчан сөөлгү катап
Күжүр чыгыш, өөрүн көрүп,
Өскээр баарын

имнээн ышкаш,
Өкпө чүрээ халаш кынган.

Шивн, пөштүг ногаан тайга
Шингилни хомуздашкан
Агып баткан кара суглар
Аакталып ызын төккөн.
Зоя НАМЗЫРАЙ.

КАДЫ БООР БИС

Элегия

Өзөр, өлүр үүлелг
Өртөмөйдөн чоруй барган,
Баарым көгү, оду болган
Багай дунмам көргөнүмүн
Акмайлап бир ле черде
Аажок кый деп чорур
ышкаш,
Узун, чинге кыны берген
Ужуражып келир ышкаш
Алышкы бооп ойнап өскөн

Ада нем чурту Хемчик
Дунмам чоктап,
сагышырап,
Ам даа бисти кый деп туру
Дагже ашкан кежээки хүн
Дартаа катап үнери дег,
Чашкы шааыс одагларын
Кады-эргип,
кыпсып кээр бис
Борис ОНДАР.

ЧАРАШПАЙМ

Ужурашкы үр-даа болбаан хиревисте,
Уруг эжим сенээ чок бооп ынакшыдым
Дүңдөрдө сен дүжөп адап хонгап,
Хүндүс бодап, сактып чор мен, чарашпайым
Сеткилимде оңуп каткан ынакшыдым
Чечек ышкы салбаан чазып дигизипкеш,
Балыглангап ханы сытып ыстап чораан
Багай чүрөөм дому болдун, чарашпайым

Ылчанташтын сенээ чок бооп ынакшааным
Талыгырда менгилерден агып баткан
Дамырак дег, арыг кылан судактар дег,
Ыры, шүлүмү кутулуп чор, чарашпайым

АМ-ДАА САКТЫП, БОДАП ЧОР МЕН

Кежээктик бажынымдын
Эжин оожум ажыгтыгаш,
Херд чыры орол долду,
Эдесинин көрүп ор мен
Чайырланган херел-беле
Шалага дээр-дөгөс кыштап,
Ачам хоюкүй кирип кээрге,
Ала-чайгаар көкүп каалдым
Амыр-менди айтырышаан
Канды чор сен,

Оглум сен эргип келдим
"Анаа, аай, огул анаа
Амыр-менди чор мен" —
дидим
Ачам ынчан бажым
чытташ,
Аяар үнгөс айтаныпты
Сырбаш кынып оттуп
келдим.
Сыр даң бажы,
кижи-даа чок.
Ачам хоюкүй калган-да бол,
Ам даа сактып бодап
чор мен

Арай боорда "анаа" дидим
"Сени бодап, хончум аарып,
Черде канчап олур бо дээш,
Оран дүвү талыгырдан

Байыр-Белек НУРЗАТ.

КОЛ БОЛУУШКУННАР

● 1969 чылдың декабрь
27-де Кызылдың "Орбита"
станциясы ажыгалаа кирген
Кызылдың болгаш чамачы
кожуунуунун чурттакчылары
Москвадан телевидение
дамчыдылазын көр аргалыг
болган

● 1970 чылдың июнь 27-де
Тыванын өңүгү металл
дүргазынын баштайгызы
"Тыва кобальт" комбинаты
ажыгалаа кирген

● 1972 чылдың сентябрь
9-та Кызылда чаа эмелге
комбинатын ажыгтыгаш

● 1974 чылдың декабрь
29-та СССР-нин Дээди
Советинин Президиумунун
Чаралы-биле Тыва АССР
ССРЭ-нин тургузунганынын
50 чылы-биле холбаштар, оң
улустарын майларынын
быжыктарына, экономикага,
социал-политиктиг болгаш
культура тургузушкунуна
чедикшикчир дээш Улус
тарын найыралы ордени
биле шаңгалган

● 1978 чылда Тыва АССР
нин Конституциянын хүлээн
алган

● 1990 чылдың декабрьда
Тыва АССР-нин Дээди Сове
ди Тыва куруне бот догун
нашкынынын дугайында

Декларацияны хүлээн алган
● 1992 чылдың мартта
Тыва Республиканын бирги
Президентизинге Ш Д
Ооржак сонгуктан

● 1992 чылдың мартта
Федералдыг керээге Ш Д
Ооржак, К А Бичелдей ат
салган

● 1992 чылдың сентябрьда
Чырыктыгыл Башкы XVI
Далай лама Тывага чораан

● 1993 чылдың октябрь
21-де Тыва Республиканын
Дээди Совети аныг күштүг
Конституцияны хүлээн алган

● 1994 чылдың май 16-да
"Тыва Республиканын дөвө-
көргүн Кыдыкы Сонгү чүктүг
районнарына болгаш анаа
деңгештирген черлерге ха-
маарыштыр дугайында"
Чарлыкка Россия Федерация-
зын Президентин Б Н
Ельцин ат салган

● 1994 чылдың июньда
РФ-тин Президентин Б Н
Ельцин Тывага ажыг-алба-
нынын аайы-биле көп чораан

● 1997 чылдың мартта
Тыва Республиканын Прези-
дентизинге ийги хуусаада
Ш Д Ооржак сонгуктан

Материалды Таан-оол
ХЕРТЕК белеткээн.

Башка кеттинген балык

Ынчан алдан чылдарнын
ортан үези чаа-ла ажа дүжүп
турганда чүве. Шериге
аныак солдатка ажылдап
каразын, үлүңнү бергезин
онаар чүве чораан. Оон
уржуундан-на, эрги чыл
төнеринге чедир бир шак
четпээндө эгелээш, Чаа чыл
эгелээндө бээр бир шак
эрткенге чедир таңнылаар
апарган мен. Аа хурурай бер!
"Хоржок мен, шыдавам мен!"
деп сөстөр тыва солдаттын
аксында канчап үнер боор,
чыгып бора кидис идикти
бутта кедипкен, ишти дүктүг
хой кежи чагыны хеп
даштындан кайтаныпкан,
бузум бургураар, чыдалыг
карабинин эгинепкен, ийи
складты "8" деп сан ышкаш
кыдыр эргип, таңнылап
базып тур мен. Чаа чыл шагы
чоокшулаан тудум, сагыш-
сеткилим хөмүрөп-ле бар
чор. "Чүү деп салым боор бо!"
деп, ынаар-ла өзү-баарым-
дан улуг тынган үн дын-
налды. Аныак-чалы назды
хостуг, хөгүг чоруурунун
орнунга, ак-шан соокта,
сылдыстыг дээр адаанга
кижи албас, ыт чивес та чүү
долдур дыгып каан складтар
кадарып деп! Оода Чаа чылда
мону аң каапса, кым чүү
оорлап аппаарыл аан! Ам
пшти-баарым көгүндө хе-
вирлиг карак чаштары сытып
бадып эгелээш, шуут ишкир-
инге берди ышкаш. Мени
ырактан-на көргө, кандыг-
даа дайзын энежиң болбас,
чыдалыг боолуг совет солдат,
а чанымга келгеш сагыжын
бакылаан болза, кээргел
диглээн, өөдөдир ылгаар
чытаан чаш-биле дөмөй мен.
Чүү деп салым боор бо!

Аныак-чалы назды.

Олойдө: "Эй, солдат!" деп,
бир-ле черде арыг орус дылда
кижи кыйгыра-дыр. Кыйгы
тылмейн чыдырда-ла, чыдалыг
боону шыгай апкан, кандыг-
даа дайзын энежиң болбас
катал-ла совет солдат
апардым де. Ун дыналган
үжге кичээлгейлг топтап
көөрүмге, дужумда сывырган
теңниг херим ындайда,
автобат казарманын бир
сонгазында солдат эр
бакылап алган: "Эй, солдат!
Чаа чыл белээн тут, ма!"
дидир. "Белек" деп сөстү
соора дыңнааш, иштинде
дүктүг хой кежи чагымын
ында уштуп октапкан, боом
чыдазын унунче чыпыш
иткеш, сывырындактыг
хериминин үдүнүн улуун
тыпкан, сонга баарында мен.
Делегейде кандыг-даа дайзын
энежиң болбас совет сол-
даттын ыдыктыг даңгыраан-
даа, Чаа чыл уткаан улуг
Совет чуртуну-даа камга-
лаарын уткупкан мен. Демги
солдат бедикте сонга үдүндө
кырыг шил стакан сунарга,
холум четпеди. "Мана!" дээ
соонда, үстүртүр аргалыг
шил бадып келди. Ол-ла үн:
"Ам бөрүгү тут!" диди.
Халбаңнарын дүжүрүп каан,
хаванда кызыл беш-адырлыг
кышкы бөрүмүнү өрү
көрүндүр тудураарыма, бир-
ле чүвөлөр пединейин
кирдилер. Бөрүмүнү ол-ла
хөвээр кедө каапкан, чет-
тиргеним илердиримин база
утпайн, холумда бөшкүн чок
шилминн эртинге чедирген
кижи дег, камны-биле апар
чоруй шериг даңгыраанын-
даа, менээ идегээш таң-
нылаадып каан улуг Совет
чуртуну-даа ам-на бодап
келгеш, соок дер дүжүн-даа
Иштинде дүктүг хой кежи
чагы чыткан таңмыл
чагактаарын чагы адаанга
кээринге, ында телефон
кыгырай-дыр. "Чаа чыл-
биле! Мун тос чүс алдан
чылдарнын ортан үези чаа-ла

ажып турар чыл-биле!" деп,
хохолдарын бирээзи улуг
сержант Нечипоренко байыр
чедирип хааштай-дыр. Ам
хилээс сеткилим үрдө иел-
ниң сүттүг эминн көрбээн
хотпак чаштыг дег, аксым-
биле бир-ле аялган шулу-
раар-даа мен, чыгып бора
кидис идиктерлиг буттарым-
биле кылын харга давыыр-даа
мен Соок-Ирей овурулуг
автобат солдаанын соннээн
эртинезин топтаарымга, ор-
тузундан шала куду хем-
чээлдиг "москвову" водказы
де! Эйт-де, ол-даа холга саа-
давайн, боостаны ажындаш,
ижинин иленинде чылбырап
бады баарга, катап-ла кандыг-
даа дайзын энежиң болбаан,
чыдалыг боолуг совет солдат
апарган "8" деп санымын
баскан истерим-биле чуруп
кирптим он. Бажымда бир-
ле аңгы чүве бар боорга,
сактып келгеш, ийи халбаңын
дүжүрүп каан, хаванда кызыл
беш-адырлыг кышкы бөрүм
иштинден ийи кескинди кара
хлеб, бир борбак согуна база
хаарып каан балык бар болду.
Таңывазым, белбизим автобат
солдады бөдүүн шериг
кижиниң эң амдангыч ченин
утпайн, соок, караңгыже
үндүр октааттырган менээ
сагыш човаанын бодап
кээринге, ыым келикээр.
Делегейде эң-не эриг баарлыг
бо солдады кандыг буянын
орус не төрөөн ирги, оода он
ат-сывын билеп алган болза!
Аа-чурттан тываларнын эң-
не амдангыч чени: чыгыс мал
казы-биле кылган чинге-тараа
чочаандан, хырын ишти
чодураа чөкпээндө, бир
дизиг куруттан, дүлген сувай
беннн кыдазы-биле кулаш
хире черемден чоруттуруп
алгаш, анаа соннээн болумза
деп сагыжым-на сагыш эвес,
мөөрөп, дывалыан тур. Бир
догандыгыны эргиптеринге,
чаа-ла ишкирин чыткан дег
өзүм-баарым хуулузүрүп,
каттырып эгелээш, ыныгылыг
ырлап киришти де. "Чүү деп

аас-кежиң боор бо!" Харын-
даа шеригниң улуг ертектиг
сержант Нечипоренко байыр
складтарын Чаа чылда таң-
нылааар кежиң менээ
таварышкан-дыр! Делегейде
кандыг-даа дайзын энежиң
болбаан совет солдат кичи
секунда-даа иштинде таң-
нылаан ченин хайгаарал
чокка каап болбас, карак
чивеш аразында оорлап, үтпеп
болгай! Ынчалза-даа ын-
чалза-даа тыва солдат таң-
нылааар ченин кагабайн, Чаа
чылды уткуп база четпипкен-
дир! Бажымче балык, чен
кедирипкен орус солдат
ажиминн ачызында! Дуу
чылын таңнылаааш, бо
чылче кири таңнылааар
дээр ховар аас-кежиң-тир
он! Ол төөгүге кирип бо-
лушкун "Эрткен чылдың
сөөлгү шагы соястаар чүве
чораан, а бо Чаа чылдың
баштайгы шагының маңынын
дүргенин аай тыппас мен,
үнгүрге куураш дээр
күжүгөн-не. Сактырымга, ак-
маак четпээнде дег болганда,
мени солдур өөрүмүн иди-
теринин даажы кыжырай-
дыр.

Ол дүне Чаа чылды мен
дег солдур уткаан солдат
бүдүн Совет Армияга тур-
баанын эртинде "Америка-
нын үнү" радиостанциясы
орус дылда дамчыдып турда,
бистин полк командири
полковник Большаков дын-
чаш, бажын чайгаш, бодунун
солдаанын чудун чажи-
рары-биле кымыг-даа ыт
таваан-дыр Мээң-биле бол-
ган ол, кижээ ыттарар эвес,
таварыганын ужурундан-на
бор, полковник Большаков ай
хире болганда, Американың
шуут-ла иштин хойнуунда
чыдар революстуг Кубаже
шериг чөвүлөкчиз бооп чоруй
баарга, офицерлер "Чүү
хуулгаазын он тавараан
чор?" дикши турдулар. А оон
жаадын чүлө мен билр ле
болгай мен

Уланчызы чок уланчы

Ынчан чеден чылдар
ортан үези чаа-ла ажа дүжүп
турган чүве Чинсек Бреж-
невтин орден-медалы хөвэр
долгаш, ооргазының чартын
дуй ап турда, ажыл дээнде
өлүр-баарын билбес турдуус
Ол Чаа чылды ажылга уткуур
апарган менде Че, че ажыл
дугайында сөөлүндө ыдайн,
хой ажыл чок улус ону
дыңнааш, ыт-шымээн үндүр-
зе канчаарыл Сөөлүндө,
сөөлүндө болгай аан.

Ынчан сезен чылдарнын
ортан үези чаа-ла ажа дүжүп
турган чүве Чинсек Горба-
чевтуң солдуннар арынна-
рына, телензорго-даа боду-
даа бүлүргей болуп, чүлө тас
бажында кара менгизи тода
көстүп, социализм кижин
арынын апарган болгаш
арага, шууруун-биле дайын
амгы Кавказга өрт-биле дөмөй
чоруп турган үе чүве. Чаа чыл
уткуурдаа оода өрүчүдү
ыдаманпар сыккырым-даа
арагам чок болгаш бүдүү
"төмөс-сарыг" дагаа кажжа-
зынга тургузуп алгаш, "Уш
дакыр" дээр одоолонуму
харамны аарак чоокшула-
дып алдым де Че, че ол
ажыг чүве чокка уткуур
чаканым Чаа чыл дугайында
сөөлүндө хөөрөп берейн, амгы
үениң арага муңаас, "тех-
нары" хайбаркан ижээниң
ден-даа күзөөс уштуп экеп
боор аныак-өскөнн кижини
кыжыра бээр "Арага биле
шууруун кажан-даа тилет-
тирбес деп чүвени билбес
кижи сен бе, ашак!" дize,
шынал-ла, ыттарар сөстөр
тыппас мен Ол Чаа чыл
дугайында сөөлүндө, сөөлүндө
болгай аан

Ынчан тозан чылдар

ТАНЫШКАНЫМ

Шүлүкчү Юрий
Шойдакович
Кюнзегеш биле 1945 чылдың
июнь айда "Шын" солун
редакциязынга таныжып
алган мен Ынчан мен Кар-
жыра алдын уургайындан
чедип келгеш, "Шын" солун-
нун ажил-агыг эргелек-
чинге ажыдап турган мен.
Юрий Шойдакович ынаар:
"Шын" солунунун ажилда-
чызы кижин чораан. Бөдүүн
кеттинген ак шырайлыг, хой
чугаа-соот чок оол. Мынчаар
таңыга берген биле: бир-ле
катап ажыл шагынын сонда,
редакция кирип келиринге,
Кюнзегеш стола чүве бижиң
олурап болду. Чүү бижиң
олураарын сонугурааш, карак
уштап көрүмге, шүлүк бижиң
олурап болду. Мен база
ынчан шүлүк бижиң эгелеп
чоруур болгаш бижиң алгаш
он чораан шүлүмүнү көр-
гүстүм, номчун көргөш,
шүлүмүнү тургузуунун
чедер-четпезин тайылбырлап
тайылбырлап берген, эрги-
жирей берген ишти кылын
кыдыраашты менче сунду.
Ажып көрүмге, дыка хой
шүлүктүрүн оонак, шевиргин
хол үжүү-биле бижиңилеп
каан болду. "Школачы чыл-
дарымда бижиң чораан шү-
лүктүрүн-дир ийин. Ыяш
Тожуу Кол Юрий Кюнзегеш
деп кижин мен" диди. Мен база
бөдүмүн дугайынын чугаа-
лап бердим. Ол хүнден эге-
лээш-ле аравыска амы-хуу-
нун-даа, шүлүк чогаалынын-
даа талазы-биле найыралы-
выс эгелээш чүве

Ол дүне "Шын" солунун
кол редактору В. Байыр тур-
ган. Очулдурукчу Күжүгет
Сарыг-биле база таныжып
алдым. Ол мен-биле чагыс
чер-чурттуг Алаш кижини
болган. Ол чамдыкта оруун
дан тывазынче очулдуруп
олтургаш, очулдураары бер-
гестерге таваржы бергеш
тулуккап, редакция ажал-
дакчыларындан сүмө эрей
бээр Ындыг таварышталарда
бир дугайында-ла Кюнзегеш
сүмөзүн берге калгаш чүве
Оон ол сүмөз ылан-ла дүүш-
кек, шын болурга, Күжүгет
Сарыг ону мактап кан чүве.
Ынчан редакцияга келген
чагаалар болгаш өскө-даа

чүүлдериң сииредип бижиң,
саазын тывалыктап бээр
турган. Дайын сөөдү, бүгү-
ле чүве ховар үе болгай. Редак-
ция бажынынын даштынга
эжиң хажымынга эрги ар-
хивтер шыгап каан турган.
Ында архивти чидип тургаш,
саазынар тыварын редактор
менээ дагып кагды. Ол
дооузунуг архивти бурулады
коптарып тургаш, чүве би-
жиң саазынарын тып
турдум. Шадагы албан доку-
менттеринин арты арыг
талазы бижиң саазын кыл-
дыр ажыглаттынып турган.
Чамдыкта Юрий Шойдакович
бодунга база саазын херек
болганда мээң-биле кады
чазарлаан-даа турар кижи,
"Шын" солун редакциязынын
мурнууда анаа (хүрен ба-
жыңга) та чүү албан чери
турган чүве. ТАР үезинде
моол дылда суг ларлап,
бижиңилээш ак саазынар
бар боор чораан Чүрмүт-
Дажы, Хемчик-оол, Танчай
оларын сугат салгаш, таңа
базып каан саазынары бар
боор чораан. Улуг шүлүкчү-
биле 55 чыл бурунгаар
ынчаар таныжып алгаш,
шүлүк чогаалынын талазы-
биле оон дыка хойну билеп
алган мен.

Ол кончуг бөдүүн,
оожум, чымчак сет-
кидиг, кем чок кижин чүве
Кажан шүлүк бижиңинге
шору мергектей бергеш, 1968
чылда бүгү-ле бижиң чораан
шүлүктүрүнүн чып алгаш,
Юрий Шойдаковичке чедире
бергеш, көрүскөн мен. Хүтээп
алгаш "Номчун сайгарып
көрейин, дыңнадыттар мен"
дээш, Ынчан ол Ном үндүрер
чериң кол редактору-ла
болган. Удаваанда мени
кедирткен, чедө бээринге,
"Номчугаш кыдыр үндүрер
деп иштиндедир" дээш чүве
Ынчанга ол-ла хүн ном
үндүрер дугайында керээ
чарып алдым. Ынчалдыр-ла
Юрий Шойдаковичиниң
ачызында "Ажыгачынны
ыры" деп бирги шүлүктүрүн
номчугашы чырыкче үнгөн
чүве Ону Юрий Шойдакович
боду редакторлаан ийин.
Ынчалдыр-ла Юрий Шойда-
кович шүлүк чогаалыне орук-
ту менээ ажыдып, шуудадып

каан
Кюнзегештин шүлүк чо-
гаалынга шагда-ла ханы
хандыкшыдып чораан мен
Оон шүлүктүрүндө айна-
жылганы, ритмин болгаш
шүлүк чогаалынын тургузуун,
состерин шүлүкке кайчаар
эштеп таарыштыраарын өөр-
өтөп ап чордум. Юрий Шой-
даковичинин шүлүктүрүн
кижээлгейлг номчуп олурарга,
оон шүлүк чогаалы тускайлап
бир янзы аян-шинчилиг,
кымынганда-даа дөмөйлешсе.
Ындыг боорда чүлө чагыс
хевир, тургузулуг эвес, элээн
каш янзы. Уш оодурулгаан
шүлүктүрүн ол "Ожук даш-
тары" деп тып адааш, ону боду
уран-мергени-биле бижиң
чорду.

Юрий Шойдакович мен-
ден үш хар биле кижин
Ынчалза-даа мен ону чогаал
талазы-биле башкы деп санап
чоруур кижин мен. 1984 чылда
мен алдан харлаанымда, ол
менээ 1983 чылда үнгөн
"Хаяларда чурумдар" деп
шүлүктүрүнүн номун белекке
берген чүве, ол номунун эге
даштыгы картын ажып-
тарымга, оонак, шевир хол
үжүү-биле шүлүктүр сырый
бижиң каан болган. Ол шүлүк
бо:

ХООЧУН ОЧНУККЕ

Кижин хончу көвей оңугу

Хире-хире эдеп-даа боор,

Ажыг-берген назыным

Алаактырып чаштып

чорааш,

Алдан артты дедир артаан

Алаадыла орап-дур сеп.

Элим чериң ногаан оңугу,

Эртеңи дээр чигир когун

Моңе чүрүп алысказын

Кызыл ошта монгул шалы

Кылаанын, сагыжыда

Мондурээрин коштун

келир.

Угбаларың кожомактаар:

Чил алак кудунчактар

Чикти куду дөмкөшкеш,

Урут туткан оңчопкадан

Чиге хемин шыпазынчыс

Чиргилчин бооп

дөмкөшкеш бээр.

Оолдар оорун арга кирер:

Хоорук, кушкул изин

шыгжаан

Ожук шаңыг шеттер дозу

Хоорук харга адып кааның

Элээди шаң күзелдери —

Эликтер бооп огурулуп

кээр.

Сыык сутта Айдыр, Шилең,

Сыннар тепкен сыын,

мыгак

Аалда мал, ойнаар ооруну,

Аач, аач шырай ары

Алаң чылдың

